

YUNANİSTAN'IN BATI ANADOLU'YU İŞGALİ SIRASINDA OSMANLI RUMLARINI SİLÂH ALTINA ALMASI

TAKING OTTOMAN GREEKS UNDER ARMS BY GREECE DURING THE
GREEK OCCUPATION IN WESTERN ANATOLIA

Zafer ÇAKMAK *

Öz

Yunanistan, Batı Anadolu'yu işgal ederken çok sayıda askere ihtiyaç duymuştur. Bu asker ihtiyacının bir kısmını da Osmanlı Rumlarından temin etmeye çalışmıştır. Bu amaçla Osmanlı vatandaşı olan Rumları silâh altına alabilmek için yoğun bir “Megali İdea” propagandası başlatmıştır. Atina Hükûmeti, İzmir'in işgalinden sonra çıkarmış olduğu emir-nâmelerle işgal altında bulunan bölgelerdeki Rumları silâh altına çağırmıştır. Yunan işgali altında bulunan bölgelere gönderilen Yunan milliyetçisi hatipler, şehir ve kasaba meydanlarında yaptıkları konuşmalarla Rumları Yunan ordusuna katılmaya teşvik etmişlerdir. Atina, Rumları askere çağırırken en büyük desteği Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nden görmüştür. Patrikhane dinî argümanları kullanarak Rumları Yunan ordusuna katılmaya zorlamıştır. Sonuçta Yunan işgalinin sürdüğü yıllarda Osmanlı vatandaşı olan Rumlar, Yunan işgal ordusuna 35.000 asker vermiş; bu ordunun birçok tümeni de Rumlardan oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yunanistan, Yunan Ordusu, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, Osmanlı Rumları, Batı Anadolu.

Abstract

During its occupation of western Anatolia, Greece was in need of a large number of soldiers. A certain part of this need was attempted to be fulfilled with the conscription of Ottoman Greeks. For this purpose, Greece initiated an intense “Megali Idea” propaganda to takes Ottoman Greeks under arms, who were Ottoman citizens. The Athens Government called upon the Ottoman Greeks in the occupied territories with mandates issued following the occupation of Izmir. Greek nationalist orators, who were sent to the region under the Greek occupation, encouraged Greeks to join the Greek army in city and town squares. When Athens takes Ottoman Greeks under arms, the greatest support came from the Fener Greek Orthodox Patriarchate. The Patriarchate used religious arguments to force the Ottoman Greeks to join the Greek army. As a result, Ottoman Greeks contributed 35,000 soldiers to the Greek occupation army, which included several Ottoman Greek-only troops.

Keywords: Greece, Greek Army, Fener Greek Orthodox Patriarchate, Ottoman Greeks, Western Anatolia.

A-Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması, yüzyıllardır Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Rumlar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Özellikle Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar, Yunan propagandasının da etkisiyle, bölgenin Yunanistan'a ilhakını savunmaya başlamışlardır¹. Hatta bu amaç doğrultusunda, Mütareke'den sonra

1 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çeviren: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 66; Engin Berber, *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 3.

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ABD, Elazığ; zcakmak@firat.edu.tr.

bölgede, Yunanistan'ın teşvik ve yardımlarıyla çok sayıda çete teşkilatı kurmuşlardır². Atina Hükûmeti, bu çetelere gerekli bütün desteği vermiştir. Zira Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, Rum çetelerinin tedhişi faaliyetleri sayesinde, kıyı şeridinde yaşayan Türkleri Anadolu'nun iç bölgelerine göçe mecbur ederek, onların boşalttığı köy, kasaba ve şehirlere Rumları yerleştirmek istemiştir³.

Yunan emellerine hizmet eden Rum çeteleri, Mütareke'den itibaren Batı Anadolu'da yaşayan Türklere her türlü zulmü uygulamışlardır⁴. Bunlar, bölgede ortaya çıkan otorite boşluğundan da istifade ederek, Türklerin yaşadığı köylere baskınlar düzenlemiş, soygun ve katliamlar yapmışlardır⁵. Bu çetelerin eleman ihtiyacını karşılamak ve Rum gençlerini düzenli bir ordu için eğiterek hazır hale getirmek amacıyla, Fener Rum Patrikhanesi'nin de desteğiyle, Rum izci teşkilatları kurulmuştur⁶.

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, Mütareke'den sonra oluşan şartları “*Megali İdea*” için tarihî bir fırsat olarak görmüştür. Bu yüzden Mütareke Dönemi'nde dinî kimliğini bir kenara bırakarak, Atina Hükûmeti'nin talimatları doğrultusunda Rumların teşkilatlandırılmasında aktif görev almıştır. Patrikhane, Osmanlı Rumlarının Yunan ordusuna katılmalarının millî bir görev olduğunu kabul ederek bu konudaki bütün girişimleri desteklemiştir⁷. Patrikhane, Mütareke'den sonra başta siyasî faaliyetler olmak üzere; Yunan gizli teşkilatlarının oluşturulması, Rum çetelerinin desteklenmesi ve gösteriler düzenlenmesi gibi işler yapan bir kurum haline gelmiştir⁸. Patrikhane'nin bütün bu faaliyetlerini yetersiz gören Patrik Vekili Doretheos Mammelis, daha da ileri giderek, 9 Mart 1919 tarihinde yaptığı açıklamada Rumların Osmanlı Devleti ile hiçbir bağının kalmadığını belirtmiştir⁹.

Mondros Mütareke'sinden sonra Batı Anadolu'da Rum çeteleri vasıtasıyla etkili olmaya çalışan Yunanistan, İtilaf Devletleri'nin desteğiyle, 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i fiilen işgal etmiştir¹⁰. Bu tarihten sonra Yunan makamları, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Rumları kendi emelleri doğrultusunda daha rahat kullanmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Anadolu'daki işgalci unsurlara karşı millî bir mücadele hareketi başlatmıştı. Yunan emellerini gerçekleştirmek isteyen Atina Hükûmeti, bu hareketi başarısızlığa uğratmak için büyük bir orduya ihtiyaç duymaktaydı. Fakat Yunanistan'ın elinde büyük bir ordu için yeterli insan kaynağı mevcut değildi. Her ne kadar Sevr Antlaşması ile Batı Anadolu'daki bazı önemli merkezler Yunanistan'a bırakılmış ise de, bu antlaşmayı tanımayan Ankara

2 Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 32-34.

3 Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 120; Emine Pancar, “Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, VIII/18-19, (Bahar-Güz 2009), s. 56.

4 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 87-88.

5 Emine Pancar, *a.g.m.*, s. 56.

6 Ali Güler, *İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 43-44.

7 Selçuk Ural, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2005, s. 21.

8 Seyfi Yıldırım-Adnan Sofuoğlu, *Siyasî Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAY Yayınları, Ankara, 2010, s. 113-118.

9 Bülent Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 120.

10 M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 87-91.

Hükûmeti, gün geçtikçe biraz daha kuvvetlenmekteydi. Türk orduları karşısında başarılı olmak isteyen Yunan yetkililer, Anadolu'daki işgal kuvvetlerinin asker ihtiyacını karşılayabilmek için Osmanlı tebaası olan Rumlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Bu amaçla başta Batı Anadolu olmak üzere, Osmanlı coğrafyasında yaşayan yerli Rumları, Yunan ordusunda Türklere karşı savaşmak için silâh altına almaya çalışmışlardır. Bunda da önemli ölçüde başarı sağlamışlardır¹¹.

B-Yunanistan'ın Osmanlı Rumlarını Silâh altına Alması

Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, İzmir'in 15 Mayıs 1919'da işgalinden sonra, 21 Mayıs'ta daha önce Makedonya'da kurulan Yunan yönetimini başarıyla idare eden Aristidis Stergiadis'i İzmir Yüksek Komiseri olarak atamıştır¹². İngiltere'den büyük destek gören Atina, Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra ise İzmir'in yönetimine el koymuştur. İzmir'deki Yunan Yüksek Komiserliği Genel Sekreteri Petros Gunarakis, 11 Ağustos 1920 tarihinde Hükümet Konağı'na giderek, Vali Vekili Ahmet Besim Bey'e; İzmir ve art bölgesinin İstanbul Hükümeti'yle hiçbir ilişkisinin kalmadığını, yönetimin Yunanlıların eline geçtiğini bildirerek devir-teslim işleminin yapılması gerektiğini söylemiştir¹³. Bu olaydan bir gün sonra, 12 Ağustos 1920'de, İzmir Hükümet Konağı Yunan jandarmaları tarafından işgal edilmiştir. Aynı gün imzalanan bir protokolle Türk yönetimi, yetkilerini Yunan yönetimine devretmiştir. Devir-teslim işi bittikten sonra Türk hâkimlerinin işine son verilmiş, yerlerine Yunanlı hâkimler atanmıştır. Eğitim, evkaf ve eytam daireleri ile şer'îye mahkemesinin dışında kalan bütün dairelere Yunanlı memurlar atanmış, kolluk kuvvetlerinin yerlerine de Yunanlı görevliler getirilmiştir¹⁴.

Atina Hükümeti, İzmir'in yönetimine el koyduktan sonra bölgede yeni bir idari teşkilat kurmuştur. Bu idari teşkilatlanmada Yunan bölgesi iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki İzmir ve yakın çevresini içine alan doğrudan yönetim bölgesi, ikincisi ise yüksek komiserin birer temsilci tarafından temsil edileceği 1920 yazında gerçekleştirilen işgallerle elde edilen yerlerin tamamıdır. İkinci bölge dâhilinde Bursa üst temsilciliği ve Mudanya, Bandırma, Sakız, Mihaliç, İnegöl, Biga, Ezine, Balya, Balıkesir, Soma, Edremit, Salihli, Alaşehir, Kula, Uşak, Simav, Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir temsilcilikleri yer almaktaydı. Yunan işgal bölgesi genişledikçe artmaya devam eden temsilcilik sayısı 1922 yılının Eylül ayı itibarıyla yirmiye bulmuştur. Bu yapılanmayla birlikte Yunanistan söz konusu yerlerde en azından idari bir kontrol mekanizmasını tesis etmiştir¹⁵.

Yunanistan, Batı Anadolu'da kurmuş olduğu idari teşkilatlanma ile bölgeyi ekonomik, siyasî, askerî ve kültürel alanda tahakküm altına almıştır. Bölgede özellikle askerî alanda yeni uygulamalar başlatmıştır. Bu uygulamaların başında da işgali altında bulunan Batı Anadolu'daki Rumları silâh altına alması gelmektedir. Yunanlı yetkililer, bölgede Osmanlı vatandaşı olan Rumları, silâh altına alabilmek için yoğun bir "*Megali İdea*" propagandası başlatmıştır. Batı Anadolu'ya gönderilen Yunan milliyetçisi hatipler, şehir ve kasaba meydanlarında yaptıkları konuşmalarla yerli Rumları Yunan ordusuna katılmaya teşvik etmişlerdir¹⁶. Yunan propagandasının da etkisiyle Rumlar, işgal kuvvetlerinin Anadolu

11 Taner Bilgin, "Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem (1919-1922)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mart 2016), s. 43.

12 İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 323.

13 Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s. 295.

14 Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s. 105.

15 İsmail Ediz, a.g.e., s. 326.

16 Dido Sotiriyyu, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 141-143.

içlerine doğru ilerleyişini büyük bir memnuniyet içerisinde takip etmişlerdir¹⁷. Hatta Yunan ordusunun Anadolu'da ilerlediği günlerde, İzmir Rumları eğlenceler ve şenlikler dahi düzenlenmiştir¹⁸.

Yunan yetkililerin Rumları askere almak için en çok başvurduğu yöntem dinî propagandadır. Yunan emellerinin en büyük destekçisi olan Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi, özellikle İzmir'in işgalinden sonra, dinî argümanları kullanarak, "*Yunan ordularının Hıristiyanlık adına mukaddes cihâd yaptıkları ve Türkiye'deki Rumların Yunan ordusuna katılması için*" bir beyânnâme yayımlamıştır. Patrikhane, 1 Eylül 1919'da yayımladığı bir başka beyânnâme ile de, Yunan ordusunun Türklere karşı muzafferiyetlerini överek, yerli Rumların Yunan ordusuna katılmaları emrini tekrarlamıştır¹⁹.

Yunanistan'ın, yerli Rumları askere almak için yaptığı uygulamalardan biri de Yunan Kralı Konstantin'in imzasını taşıyan emirlerdi. Zira Yunanistan işgal ettiği Batı Anadolu'yu kendi toprağı, bölgede yaşayan ahaliyi de Yunan vatandaşı kabul ediyor ve Rum erkeklerini orduya çağırıyordu. Dolayısıyla Yunan işgal bölgesinde yaşayan yerli Rumların bu çağrıya olumsuz yanıt vermek gibi bir şansı da yoktu. Nitekim 29 Nisan 1920'de Yunanistan'ın, İzmir ve çevresinde Anadolu'nun yerli Rumlarından 32 yaşına kadar olanları da silâh altına davet etmesi üzerine çok sayıda Rum orduya yazılmıştı. Bütün bu dayatmalara rağmen Yunan ordusuna katılıp Türklere savaşmak istemeyen birçok Rum ise İstanbul'a göç etmeye başlamıştır²⁰.

Atina Hükûmeti, İzmir'in işgalinden sonra, Yunanistan'dan gönderdiği kuvvetlerle Anadolu'daki işgal kuvvetlerinin sayısını arttırırken, bir yandan da yaptığı propaganda ve dayatmaların bir sonucu olarak, yerli Rumlardan askeri birlikler oluşturmaya başlamıştır²¹. Nitekim Yunanistan Başbakanı Venizelos'un talimatıyla, İzmir'de yerli Rumlardan ilk etapta bir tümen kurulmuş, bu tümene de "*İzmir Tümeni*" adı verilmiştir²².

Yunanistan, Sevr Antlaşmasından sonra, işgal ettiği bölgelerde yaşayan Rumları resmen silâh altına almaya başlamıştır. Bu durumun bir sonucu olarak Yunan işgal kuvvetleri bünyesindeki birçok tümen Rumlardan oluşturulmuştur. Bu durum, bölgeden Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderilen askerî istihbarat raporlarında da açıkça görülmektedir. 2 Mayıs 1921 tarihli istihbarat raporunda: "*Yunanistan'ın işgal ordusu, Anadolu Rumlarının ekseriyetiyle müteşekkildir. Yunan ordusunun bazı fırkaları vardır ki ekseriya yerli Rumlardan mürekkebirdir. Bu fırkalar bir seneye müteceviz Yunan ordusunda hizmetleri görülmektedir. Bu fırkalar: İzmir, Manisa, Bursa ve havalisi fırkalarıdır.*" şeklinde bilgiler yer almaktadır²³.

Yunan Kralı Konstantin, ordusunun İnönü Savaşları'nda yenilgiye uğraması üzerine Anadolu'ya gelerek askerlerinin moralini yükseltmeye çalışmıştır. Durumun ciddiyetini gören Konstantin, daha güçlü bir kuvvetle Türk ordusuna saldırmak amacıyla Mayıs 1921 tarihinden itibaren 18-35 yaş arasındaki Osmanlı Rumlarının Yunan ordusuna katılmaları için yeni bir çağrı yapmıştır. Bu çağrıya uymak istemeyen bazı Rumlar, Yunan makamları

17 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), *İstiklal Harbi Kataloğu (İSH)*, Kutu: 1234, Gömlek: 13, Belge No: 13-1.

18 ATASE, *İSH*, Kutu: 885, Gömlek: 61, Belge No: 61-1.

19 M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 172.

20 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 47-48.

21 Sabahattin Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, C. I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 161-162.

22 M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s. 172; Hakkı Güvendik, *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, (Batı Cephesi, 1'nci Kısım), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1963, s. 83.

23 ATASE, *İSH*, Kutu: 729, Gömlek: 62, Belge No: 62-1.

tarafından zorla askere alınmıştır²⁴. Diğer taraftan Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki Küçük Asya Ordusu Komutanı Anastas Papulas, yayımladığı emirlerle Rum gençlerini sürekli olarak silâh altına çağırıştır²⁵. Bu durum, 15 Mayıs 1921 tarihinde Matbu'at ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği istihbarat raporunda şu şekilde belirtilmektedir: “*Asya-yı Suğra Yunan Kumandanlığı dünkü emirnamesinde İzmir, Manisa, Balıkesir, Bursa, Çanakkale, İzmit, Üsküdar, Denizli, Aydın havalisine işgal mıntıkasında mukim Rum ırkına mensub 1891, 1892, 1893, 1894 tevellüdüleri; Akşehir, Bursa, Ödemiş depolarına müracaat kaydıyla silaha davet etmiştir.*”²⁶ Yunanlıların, yerli Rumları silâh altına çağırdukları hakkında başka bir bilgi de Paris'te bulunan Osmanlı Devleti Temsilcisi Naci Bey'in 6 Haziran 1921 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yer almaktadır. Naci Bey bu telgrafında: “*Bin dokuz yüz yirmi ve yirmi bir işğani erbabından olan Anadolu Rumlarının taht-ı silaha davet edildiği Atina'da işar kılınmaktadır.*” ifadelerini kullanmıştır²⁷.

Osmanlı tebaası olan bazı Rumlar, Anadolu'daki Yunan ordusuna gönüllü olarak katılırken, bazıları ise bu orduya katılmak istememiştir. Yunan ordusuna katılmak istemeyen bu Rumlar, Yunan makamları tarafından cebren silâh altına alınmıştır. Silâh altına alınan yerli Rumlar, vakit geçirmeksizin Türklerle savaşmak için cepheye gönderilmiştir²⁸. Nitekim 18 Mart 1921 tarihinde, Güney Cephesi Komutanı namına Erkan-ı Harbiye Reisi Ahmed Zeki, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne, Yunanlıların Kula'daki yerli Rumları silâh altına alarak Uşak Cephesi'ne sevk etmekte olduklarını rapor etmiştir²⁹. Yine Antalya Havalisi Komutanı Aşir, 4 Mayıs 1921 tarihinde, Batı Cephesi Komutanlığı'na: “*21 Nisan 1921'de İzmirli yerli Rumlardan on bin nefer Bursa'ya sevk olunmuşlardır.*” şeklinde bir bilgi vermektedir³⁰.

Osmanlı Rumları, Anadolu'daki Yunan işgal kuvvetlerine yaklaşık 35.000 asker vermiştir³¹. Yunan yetkililer, işgal kuvvetleri bünyesinde istihdam edilen Rumları, Yunanistan'dan gelen askerlerden ayırt etme ihtiyacı duymuşlardır. Bu yüzden yerli Rumlara, diğer Yunan askerlerinden farklı askerî kıyafetler giydirmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak 22 Mayıs 1921 tarihinde Teke Havadisi Komutanı Aşir'in, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne verdiği rapor: “*İzmir'de silâh altına alınan Rumlara çatallı serpuşlar yerine kara kasketler giydirilmekte olduğu...*” şeklindedir³². Bu durumu destekleyen başka bir bilgi de Söke'den Mutasarrıf Hurşid'in, 31 Mayıs 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı'na yazdığı yazıdır. Hurşid Bey, bu yazıda: “*Aydın'dan 18. Alayın Rumlardan müteşekkil olduğu ve apoletlerinde işaret olmadığı...*” ifadelerini kullanmıştır³³.

Yunan makamları sürekli olarak Osmanlı Rumlarını Yunan ordusuna katılmaya teşvik etmiştir. Diğer taraftan Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ve bu Patrikhane'ye bağlı metropolitlerin de bu yöndeki propagandası, Yunan işgali altında olmayan bölgelerdeki Osmanlı vatandaşı Rumlar üzerinde oldukça etkili olmuştur³⁴. Dönemin en etkili din adamlarından biri olan İzmir Metropolit Hrisostomos, Anadolu'da yaşayan Rumları “*Büyük Yunanistan Krallığı*” kurma yolunda yönlendirmiş ve “*Küçük Asya Cemiyeti*” aracılığıyla yayımladığı bir bildiriyle 15-50 yaş arasındaki Rumları Yunan ordusuna

24 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 50.

25 Zeki Arıkan, *a.g.e.*, s. 108.

26 ATASE, İSH, Kutu: 1157, Gömlek: 67, Belge No: 67-1.

27 ATASE, İSH, Kutu: 84, Gömlek: 59, Belge No: 59-1.

28 ATASE, İSH, Kutu: 1232, Gömlek: 130, Belge No: 130-1; ATASE, İSH, Kutu: 487, Gömlek: 97, Belge No: 97-1.

29 ATASE, İSH, Kutu: 652, Gömlek: 89, Belge No: 89-3.

30 ATASE, İSH, Kutu: 1233, Gömlek: 66, Belge No: 66-1.

31 Bilge Umar, *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002, s. 85.

32 ATASE, İSH, Kutu: 742, Gömlek: 88, Belge No: 88-1.

33 ATASE, İSH, Kutu: 1234, Gömlek: 41, Belge No: 41-1.

34 M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s. 172.

katılmaya çağırılmıştır. Bu çağrı Rumlar için bir emir niteliğinde olup, buna uymayanların cezalandırılacaklarını bildirmiştir³⁵. Bu ve benzeri çağrıları dikkate alan pek çok yerli Rum, gönüllü olarak Yunan ordusuna katılmıştır. Bu konuyla ilgili olarak İzmir'in 70 km. kuzeybatısındaki Sazaki Köyü'nden Nikolaos Papanikolau şunları ifade etmektedir: "1921 yılında gönüllü olarak Yunan Ordusu'na katıldım. İzmir Balçova'daki birliklere yazıldım. Askerî eğitim yapmak üzere Filadelfia'daki (Alaşehir) birliklere yollandım. Askerî eğitimden sonra Salihli'deki Efzon Bölüğü'ne katıldım."³⁶ Anadolu'daki Osmanlı tebaası Rumların yanı sıra Trakya'daki bazı Rumlar da askerî eğitim görmek ve Yunan işgal ordusunda görev almak için Yunanistan'a gitmiştir³⁷.

Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yüzyıllarca refah ve saadet içerisinde yaşayan Rumlar, Batı Anadolu'da Yunan işgallerinin başlamasıyla birlikte Türk devleti ve milleti aleyhine faaliyetlerini sıklaştırmışlardır³⁸. Hatta Yunan işgali, bir kısım Rumlar için Türkleri arkadan vurmak için bulunmaz bir fırsat olmuştur³⁹. Nitekim Anadolu'nun birçok şehrinden İzmir'e görünüşte seyahat etmek için giden Rumlar, Yunan ordusuna katılmaktaydı⁴⁰. Yunan işgali altında olmayan İstanbul, Bursa, Burdur ve Isparta gibi Osmanlı şehirlerinde yaşayan pek çok Rum da, İzmir'e giderek gönüllü sıfatıyla Yunan ordusuna yazılmıştır⁴¹. 1919 Haziran'ı başlarından itibaren Burdur ve Isparta'dan yerli Rum gençleri, görünüşte seyahat etmek maksadıyla, akın akın İzmir'e gitmeye başlamıştır. Ancak İzmir'e giden bu kişiler, gönüllü olarak Yunan ordusuna ve çetelerine iltihak ediyorlardı⁴².

C-Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Aldığı Tedbirler

Kuva-yı Milliye'nin aldığı tüm tedbirlere rağmen Rumların Yunan ordusuna katılmalarının önüne geçilememiştir. Ülkenin içerisinde bulunduğu olağanüstü siyasî ve askerî şartlar değerlendirildiğinde Millî Mücadele'yi yürüten heyetin bu unsurlara karşı belli tedbirleri alması kaçınılmazdı⁴³. Bu yüzden TBMM Hükûmeti, Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermenilerin Yunan ordusuna katılmalarını engellemek için tedbirler almak zorunda kalmıştır. TBMM Hükûmeti, 13 Eylül 1920 tarihinde: "*Bazı esbab ve mütala'at-ı siyasiye ve askeriyeye binaen Bolu, Geyve, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur, Isparta livaları dâhilinde bulunan Rum ve Ermenilerden şimdilik 20-40 yaşında bulunan erkeklerin dâhilde mu'ayyen mevaki'e muhafaza tahdında sevklerine...*" karar vermiştir⁴⁴.

TBMM Hükûmeti, sevk edilen Rum ve Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılamak için de, 24 Kasım 1921 tarihinde, "*Mahal-i muhtelifeden sevk olunan Rumlardan pek muhtaç olanların i'şeleri zımmında beş bin liranın muhacirin tahsisatından tesviyesi*" kararını

35 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 44; Bülent Atalay, *a.g.e.*, s. 178.

36 *Göç, Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Derleyen: Herkül Millas), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 40.

37 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti (DH. KMS)*, Dosya: 52-3, Vesika: 59.

38 Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 278.

39 Hamit Pehlivanlı, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 113-114.

40 *BOA, DH. KMS*, Dosya: 45-3, Vesika: 33; Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 121.

41 M. Süreyya Şahin, M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s. 172; Herkül Millas, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 223; Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 168.

42 Nuri Köstüklü, *a.g.e.*, s. 168.

43 Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 279-280.

44 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030. 18. 01, Yer No: 01. 11. 17, (13 Eylül 1336 tarih ve 215 No'lu Kararname).

almıştır⁴⁵. Cepheye yakın olan Rumların, Anadolu'nun iç bölgelerine sevk işlemi Mayıs 1922'ye kadar devam etmiştir⁴⁶.

TBMM Hükûmeti, daha önce almış olduğu sevk kararı ile Osmanlı Rumlarının Yunan ordusuna katılmasını kısmi de olsa engellemeye çalışmıştı. Bununla birlikte TBMM'nin almış olduğu bir diğer karar ise savaş esnasında Osmanlı vatandaşı olduğu halde Yunan ordusuna katılarak Türk ordusuna karşı savaşacakların Ankara İstiklal Mahkemesi'nde derhal idam edileceği kararıydı. Bu karar mucibince savaş esnasında yerli Rumlardan esir düşenler olursa esir muamelesi görmeyerek, idam edilecekti. Nitekim 30 Temmuz 1921'de İstiklal Mahkemesi, Cebel-i Bereket Mebusu İhsan Bey'in riyasetinde ve Gaziantep Mebusu Kılıç Ali ve Kütahya Mebusu Cevdet Bey'in katılımıyla Yunan askerleri arasındaki yerli Rumlardan oluşan esirlerin mahkemesini icra etmiş, bunlar hakkında idam kararı vermiştir⁴⁷.

D-Osmanlı Rumlarının Yunan Ordusundan Fırar Etmesi

Yunanistan, Anadolu'da filizlenen Millî Mücadele Hareketi'ni bitirmek ve Sevr Antlaşması'nı Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne imzalattırmak amacıyla 22 Haziran 1920 tarihinden itibaren İzmir'den hareketle Bursa'ya kadar olan şehirleri işgale başlamıştır. Ancak TBMM'nin Sevr'i kabul etmemesi üzerine Yunanistan yeniden hazırlıklarını hızlandırmıştır. I. İnönü Savaşı öncesi ordusunu güçlendirmek için Anadolu'da yaşayan Rumlara yeni bir çağrıda bulunarak, 34 yaşına kadar olan erkeklerin Yunan ordusunda askerlik görevine davet etmiştir. Bu çağrıya uyanlar olduğu gibi uymak istemeyenler de oldukça fazlaydı. Yunan ordusuna katılan yerli Rumların bir kısmı da savaşmak istemiyordu. Neticede Yunanistan 6 Ocak 1921 tarihinde harekete geçerek Türk ordusuyla 10 Ocak günü İnönü önlerinde karşılaşmıştır. Ancak savaşın mağlubiyetle sonuçlanması üzerine çok sayıda yerli Rum Yunan ordusundan firar etmiştir⁴⁸.

Osmanlı Rumları esas itibariyle şehirli olup savaşçı değillerdi. Yunan ordusunda zorla görev almak istemeyen Rumlar, askerlikten kaçmak için ellerinden geleni yapıyorlardı⁴⁹. Yunan ordusunun Türk ordusu karşısında yenilgiye uğramaya başlaması, yerli Rumları endişelendirmeye başlamıştır. Bu yüzden Yunan ordusundan firar eden Rumların sayısı, günden güne artmakta ve bir defada doksan-yüz kişilik gruplar hâlinde firar ettikleri görülmekteydi. Çünkü ticarete alışık ve savaştan uzak duran Rumlar savaş gibi zorluklara alışık değillerdi⁵⁰.

Yunan ordusunun yenilgisiyle birlikte, burada görev yapan yerli Rumlar tebdil-i kıyafetle firar etmeye başladılar. Fırarî Rumlara engel olunmak istenmesi üzerine, Patrikhane ve Yunan İşgal Kuvvetleri Komutanlığı'nın baskısıyla Yunan tabiiyetine geçmiş olan Osmanlı Rumları, kendilerinin Osmanlı olduklarını ileri sürerek, Yunan ordusuna katılmak istemediklerini belirtmişlerdir⁵¹.

Rumların, Yunan ordusundan firarı, Türk makamları tarafından da tespit edilmiştir.

45 BCA, Fon Kodu: 030. 18. 01, Yer No: 04. 38. 5, (24 Teşrin-i Sani 1337 tarih ve 1214 No'lu Kararname).

46 Cengiz Mutlu, *a.g.e.*, s. 283.

47 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 54.

48 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 49-50.

49 Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, (Çeviren: Orhan Azizoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 50.

50 Hamit Pehlivanlı, *a.g.e.*, s. 131.

51 Bülent Atalay, *a.g.e.*, s. 184.

Nitekim 11 Haziran 1921 tarihinde Dâhiliye Vekili'nin, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne yazdığı yazı: “Yunanlıların askere aldığı yerli Rumların kıtalarından firar etmekte olduğu...” şeklindedir⁵². Konuyla ilgili olarak Anadolu Ajansı'nın 17 Mayıs 1921 tarihinde verdiği bilgi ise şöyledir: “Yunanlıların arazi-i meşgulede topladıkları yerli Rumlardan kısım-ı azamı firar etmektedir. Birçoğu çapul için gönüllü olarak sığır, beygir toplamağa memur oldukları halde cepheye izam edilmek endişesiyle köylerine savaşmaktadırlar.”⁵³ 1921 ilkbaharında bu asker firarilerinin sayısı hızla artmaya başlamıştır. Yunan askeri yetkilileri, asker açığını kapatmak amacıyla yerli Rumları Yunan ordusuna katmak için çalışmalarını hızlandırmışlardır⁵⁴.

İzmir, firarî Rumların en yoğun olduğu şehirdi. Yunan işgalinin tehlikeye girdiği 1921-1922 yıllarında İzmir'de 20.000 asker kaçağı tespit edilmişti⁵⁵. Yerli Rumlar, artık Yunan askerlerine yardım etmek istemiyorlardı. Bu durum karşısında Fener Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı din adamları devreye girerek Anadolu Rumlarını kiliselerde toplayıp: “Yunanlıları siz davet ettiniz, şimdi neden yardım etmiyorsunuz?” diyerek telkinlerde bulunuyor⁵⁶; eğer askere gitmezlerse kiliseye sokulmayarak aforoz edilecekleri tehdidinde bulunuyorlardı⁵⁷. Ancak Sakarya Savaşı'ndan sonra, Rumlar arasında askerlik meselesinden dolayı büyük tedirginlik vardı. Birçok Rum, yabancı ülkelerin konsolosluklarına müracaat ederek Osmanlı tebaasından olduklarını beyan etmekte ve bu suretle askerden kaçmaktaydılar⁵⁸.

Batı Anadolu'da yaşayan Rumların Yunan Ordusu'na yeterli destek vermemesi, Yunanlı bazı devlet adamlarının tepkisine neden olmuştur. Nitekim Kral Konstantin'in oğlu Prens Andrew, dostu General Ioannis Metaksas'a bölgede yaşayan Rumlarla ilgili olarak şöyle yazmıştır: “Buradaki halk genellikle tiksindiricidir. Şişirilmiş Venizelos yanlılığı yaygın bir haldedir... Eski Yunanistan'ın burada korkunç denecek kadar kanını döktükten sonra böyle davranan bu değersiz insanları tekmeleyip atması için İzmir'i Mustafa Kemal'e teslim etmek gerçekten yerinde olacaktır, çünkü en iyi yerli ailelerin çocukları İzmir'de ve cephe gerisinde hizmet etmektedirler ve salt Küçük Asya Rumlarından kurulmuş bir birliğin düşmanla yüz yüze gelmesi halinde Tanrı yardımcımız olsun... Tanrım, ben buradaki cehennemden ne zaman kurtulacağım?” Bu görüşlerde Prens Andrew yalnız değildi. İzmir Yüksek Komiseri Aristidis Stergiadis, Uşak'taki temsilcisine şöyle yazmıştı: “Burada kendilerine Yunanlı denilenlerden hiçbir şey bekleyemeyiz.” Bu durum, işgalci Yunanlılarla yerli Rumlar arasındaki gerginliğin yaygın bir yansımasıydı⁵⁹.

E-Sonuç

Yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyeti altında Türkler ile aynı coğrafyada birlikte yaşayan Rumlar, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanistan'ın yayılmacı siyasetine alet olmuştur. Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu işgali sırasında bölgede yaşayan Rumlar, Yunan işgalini kolaylaştırmak için büyük çaba harcamışlardır. Rumlar, işgalin kalıcı olmasını sağlamak amacıyla Yunanistan lehine pek çok faaliyetin içerisinde yer almışlardır. Yunan ordusunda görev almaları da bu faaliyetlerden biri olmuştur.

52 ATASE, İŞH, Kutu: 1159, Gömlek: 143, Belge No: 143-1.

53 ATASE, İŞH, Kutu: 1157, Gömlek: 138, Belge No: 138-1.

54 ATASE, İŞH, Kutu: 84, Gömlek: 49, Belge No: 49-1.

55 Cemil Şenalp, *Ulusal Kurtuluş Savaşında Yunan İşgal Bölgelerinde Sivil İşler/Akeri Hükümet Faaliyetleri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000, s.110; Alexander Anastasius Pallis, *a.g.e.*, s. 50.

56 Bülent Atalay, *a.g.e.*, s. 176.

57 Taner Bilgin, *a.g.m.*, s. 44.

58 Rahmi Çiçek, “Millî Mücadelede Ermeni-Rum-Yunan İttifakı'nın Anadolu Basınındaki Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, (Kasım 1990), s. 305.

59 Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, (Çeviren: Halim İnal), Ayraç Yayınevi, Ankara 2002, s. 352.

Atina Hükûmeti, Anadolu'da Türk ordularıyla mücadele etmek için çok sayıda askere ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden Osmanlı coğrafyasında yaşayan Rumları askerî bir potansiyel olarak görmüştür. Yunan yetkililer, İzmir'in işgalini müteakip, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin destek ve yardımlarıyla, Osmanlı Rumlarını silâh altına almaya başlamışlardır. Nitekim Yunan ordusunda "İzmir Tümeni", "Manisa Tümeni" ve "Bursa Tümeni" olarak adlandırılan birçok birlik Rumlardan oluşturulmuştur.

Sakarya Savaşı'ndan sonra Yunan işgal kuvvetlerinin Türk ordusu ile baş edemeyeceğini kavrayan yerli Rumlar, doğal olarak geleceklerinden endişe etmeye başlamışlardır; çünkü Osmanlı vatandaşı iken Türk Hükûmeti'ne karşı çarpışmışlardı. Vaktiyle Yunan ordusuna otuz beş bin asker veren Rumlar, muhtemel bir yenilgi durumunda, Türk halkıyla karşı karşıya geleceklerdi. Bu yüzden Yunan ordusunda yer alan binlerce Rum firar ederek, İzmir gibi işgal altındaki büyük şehirlere toplanmaya başlamıştır.

Yunanistan, sonu hüsrarla biten Anadolu macerasının bedelini maddî ve manevî olarak ağır bir şekilde ödemiştir. Ancak Yunanistan, asıl bedeli işbirliğine zorladığı Osmanlı Rumlarına ödetmiştir. Zira Rumlar, Türk Kurtuluş Savaşı sırasında, Yunanistan'ın haris siyasetine alet olmuş, bunun sonucunda Anadolu'yu terk etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Arıkan, Zeki, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

Atalay, Bülent, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

-----, *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Bilgin, Taner, "Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem (1919-1922)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Mart 2016), s. 37-91.

Çiçek, Rahmi, "Millî Mücadelede Ermeni-Rum-Yunan İttifakı'nın Anadolu Basınındaki Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2/6, (Kasım 1990), s. 295-306.

Ediz, İsmail, *Diplomasi ve Savaş: İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Göç, *Rumlar'ın Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı (1919-1923)*, (Derleyen: Herkül Millas), İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Güler, Ali, *İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları,

- Ankara, 1988.
- Güvendik, Hakkı, *Türk İstiklâl Harbi*, C. II, Batı Cephesi, 1'nci Kısım), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara, 1963.
- Hatipoğlu, M. Murat, *Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çeviren: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Köstüklü, Nuri, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Millas, Herkül, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- Mutlu, Cengiz, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.
- Pallis, Alexander Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, (Çeviren: Orhan Azizoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.
- Pancar, Emine, "Yunan İşgalleri Karşısında Göç Hareketi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, VIII/18-19, (Bahar-Güz 2009), s. 55-67.
- Pehlivanlı, Hamit, *Kurtuluş Savaşı İstihbaratında Askerî Polis Teşkilatı*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- Selek, Sabahattin, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, C. I, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Smith, Michael Llewellyn, *Yunan Düşü*, (Çeviren: Halim İnal), Ayraç Yayınevi, Ankara 2002.
- Sotiriyu, Dido, *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1982.
- Şahin, M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
- Şenalp, Cemil, *Ulusal Kurtuluş Savaşında Yunan İşgal Bölgelerinde Sivil İşler/Akeri Hükümet Faaliyetleri*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 2000.
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. I, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- Turan, Mustafa, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli-1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Umar, Bilge, *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002.
- Ural, Selçuk, *Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2005.
- Yıldırım, Seyfi-Sofuoğlu, Adnan, *Siyasî Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi*, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 2010.